

УДК 81'42:316.775.2:811.161.2

А. М. Кіщенко

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри прикладної лінгвістики
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
[https://doi.org/10.18524/2307-8332.2021.2\(24\).251840](https://doi.org/10.18524/2307-8332.2021.2(24).251840)

ВСТАВЛЕНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТИ КАТЕГОРІЇ АДРЕСАНТНОСТІ В ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ

Статтю присвячено аналізу синтаксичних засобів репрезентації комунікативної позиції адресанта в сучасному українському художньому тексті. Розглянуто один із засобів вираження модальності – вставлені конструкції, що є маркерами авторського мовлення. Визначено категорію адресантності як особливий параметр художнього текстотворення. Схарактеризовано взаємозв'язки категорії адресантності з іншими категоріями художнього тексту. Проаналізовано особливості вживання вставлених синтаксичних конструкцій сучасними українськими письменниками насамперед у функційному аспекті. Представлено різні типи оповіді в художньому тексті та простежено використання в них вставлених синтаксичних конструкцій.

***Ключові слова:** художній текст, категорія адресантності, адресант, синтаксичні засоби, вставлені конструкції.*

Постановка проблеми. Дослідження категорії адресантності здебільшого ґрунтується на лексичних засобах її вираження, натомість синтаксичний рівень художнього тексту, що представляє мовця, потребує окремого вивчення. Вставлені синтаксичні конструкції, що традиційно розглядали як вираження категорії суб'єктивної модальності, відповідно до комунікативно-дискурсивного підходу необхідно інтерпретувати у зв'язку з вираженням ними категорії адресантності. Саме вставлені конструкції дають змогу утворити різні семантичні рівні сучасного художнього тексту та посилити його варіативність у сприйнятті читачами. Комунікативна позиція автора в сучасних дослідженнях часто залишається поза увагою, оскільки перевага надається активній позиції читача. Утім, для сучасного художнього тексту авторська комунікативна роль є не менш важливою.

Ступінь дослідження проблеми у мовознавстві. У сучасній лінгвістиці тексту образ автора переважно розглядають у межах інших текстових категорій: дослідники тлумачать роль мовця в тексті в межах категорії суб'єктивної модальності, суб'єктності, інтерсуб'єктності, персональності, антропоцентричності тощо. Т. Єщенко вважає, що саме адресант «концентрує всі категорії тексту, зокрема когезію, часовий і просторовий континуум, що є організувальною силою, яка інтегрує його окремі частини, пронизує текст єдиним світо-

глядом, визначає його композиційно-структурну форму» [2, с. 103]. Окремі аспекти категорії адресантності вивчено в межах дослідження образу автора (В. Виноградов, Ю. Лотман, Р. Барт, В. Кухаренко та ін.), категорії діалогічності (Т. Винокур, Н. Кондратенко, О. Селіванова та ін.), категорії персональності (Н. Ясакова, О. Кितिця та ін.). Як окремий предмет аналізу категорія адресантності представлена в наукових розвідках С. Бибики, І. Колегаєвої, О. Сенічевої та ін.

На думку А.П. Загнітка, адресант у ХТ виконує такі функції: відображає власну позицію, суб'єктивний план «образу автора» та виконує роль оповідача [3, с. 53]. Позиція адресанта в сучасному ХТ є визначальною, проте і роль адресата збільшена порівняно з традиційними формами і жанрами прозових текстів. Можна говорити про спільну діяльність адресанта та адресата з інтерпретації тексту. Ми виокремлюємо категорію адресантності як як один з виявів антропоцентричності, який охоплює вербальні вияви комунікативної позиції мовця – автора, оповідача і персонажа, представлені в основному і допоміжному тексті художнього твору.

Мета дослідження полягає в аналізі вставлених синтаксичних конструкцій як вербальних репрезентантів категорії адресантності в сучасному українському художньому тексті.

Об'єктом дослідження є український художній текст початку ХХІ століття, а **предметом** – вербальні засоби вираження категорії адресантності.

Матеріалом для аналізу слугували твори сучасних українських письменників Ю. Андруховича, О. Забужко, Ю. Іздрика, І. Карпи та ін.

Виклад основного дослідження. Серед ускладнень синтаксичної будови речень особливе місце в сучасному художньому тексті (далі – ХТ) належить вставленим синтаксичним конструкціям – словам, словосполученням і реченням. Як маркері категорії адресантності вставлені конструкції призначені передавати додаткову інформацію, авторські коментарі або уточнення. І. Дегтярьова зазначає: «За допомогою вставлених конструкцій у постмодерністській прозі виражаються обставини дії чи події (які відбуваються одночасно з основною дією, передували їй чи відбудуться в майбутньому), розкривається внутрішній світ героїв, їх психічний стан, стосунки з оточуючими, людино- та світосприйняття, вводиться пряма, непряма, невласне пряма мова іншої діючої особи, автора, експлікуються емоції та ставлення автора до зображуваних подій та суб'єктів» [1, с. 156]. У такий спосіб категорію адресантності поєднано з категорією модальності, що експлікує ставлення суб'єкта мовлення до повідомлення, а, отже, пов'язана з адресантністю і реалізується передусім на синтаксичному рівні – вставленими конструкціями із модальною семантикою.

У сучасній художній прозі тексти рясніють вставленими синтаксичними конструкціями, поміж яких виокремлюємо передусім такі, що передають комунікативну взаємодію автора з потенційним читачем, напр.: *Роман (я б уважав його повістю) називався «Ієрархії пташиних зграй» і розповідав про по-*

шуки певним фоторепортером свого двійника в глухому карпатському селі (Ю. Іздрик АМ™); *Наступного (слово закреслене) ти опинився в Гранд-готелі* (Ю. Іздрик. Воццек). Мовець-автор висловлює в таких випадках комунікативну позицію реального автора, що збігається з позицією внутрішнього текстового автора. Безумовно, реальний автор не є тотожним комунікативній ролі автора, представленого в тексті, однак мовець звертається в такий спосіб до читачів, до потенційних адресатів, які є основним суб'єктом художньої комунікації разом з автором. У цих випадках ми спостерігаємо експлікацію авторського сприйняття тексту: адресант поєднує комунікативну позицію внутрішньотекстового автора й оповідача, а його креативна діяльність репрезентована за допомогою вставлених конструкцій.

Вставлені синтаксичні конструкції, на нашу думку, виконують функції своєрідних внутрішньотекстових ремарок. У драматургійному дискурсі вони доповнюють мовлення персонажів, та «відповідають двом режимам ведення діалогу: реплікування й нарації» [5, с. 78]. У цьому разі вставлені конструкції є репрезентантами комунікативних зав'язків мовця-автора і читача, напр.: *І Стіна перестала бути стіною, а стала Світляними Сходами, і вони провадили – як це не дивно – вгору. (Уявімо собі, що все сталося саме так. Бо що залишається нам? Тіло на докупі зсунутих письмових столах?). Тієї самої миті Артур Пепа кладе долоню на Ромин теплий вигин* (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів). Настанова на взаємодію з читачем посилена за допомогою використання форми доконаного виду 1-ої особи множини на позначення майбутніх дій. Ця граматична форма передає заклик на сумісних дій автора і читача, вона є маркером комунікативної взаємодії мовця та адресата.

Вставлені конструкції в сучасній прозі становлять цілісні мікротексти, що часто мають слабкі семантичні зв'язки з основним текстом твору. Вони мають характер інтродукцій або авторських відступів, що не стільки розкривають зміст основного тексту, скільки скеровані на безпосередньо взаємодію з читачем, напр.: *(Тут маленький відступ: згадалось, як один російський поет, перекладаючи мій вірш про забруднене простирадло і чистоту ангелів, загруз на тому ж таки дієслові «кохатися» і мусив роздвоюватися поміж «занимається любовью» та «занимається сексом». Невже росіяни, як ангели? І вони не кохаються? Чому в них немає такого слова?)* (Ю. Андрухович. Лексикон таємних міст). Обсяг таких мікротекстів може навіть перевищувати обсяг основного тексту. У таких випадках можна говорити про домінування категорії адресантності та пріоритеті комунікативної взаємодії автора з читачем на противагу опису та оповіді в художньому дискурсі.

А. Загнітко, аналізуючи семантику і прагматику вставлених конструкцій у художньому тексті, зазначає, що вони є перехідними між реченням і текстом, наголошуючи на правомірності їх потрактування як «речень-текстів, особливістю яких виступає поліінформативна насиченість і концентрація різногатуркових об'єктивних смислів» [4, с. 261]. Цьому ефекту сприяє й використання

надмірних вставлених конструкцій, побудованих за принципом «мотрійки», коли кожний із вставлених компонентів містить наступний і далі без обмежень, напр.: *Сестра перелякалася й побігла за лікарем (зображення справді виглядало вже дуже блідим, немов вибілене часом (часу, який ми проводимо в delirium, цілком достатньо, аби вибілити пам'ять, та замало, щоб відбити біль), але якщо сфокусувати погляд на ділянках, де не було плям від сонця – плями на сонці, плями під сонцем, рожевому довіряй, плям більше не май! – можна було побачити все ту ж галіму «Ар Кастра» з її сонцекльошними сюжетами і рекламою золотого дощу)* (Ю. Издрик АМ™). Наявність кількох взаємопроникливих вставлень створює ефект семантичної багатшаровості, при цьому ця багатовимірність має не лінійну, а ієрархічну природу, оскільки кожне вставлення «занурює» читача ще глибше в структуру тексту. У такий спосіб реалізовано комунікативну роль автора та реалізовано адресантність як на рівні реалізації інтенції мовця.

Використання багатовимірних текстових утворень дає змогу поєднати різні типи оповіді – власне наратив, непряме авторське і персонажне мовлення, напр.: *Коли літак нарешті набрав висоти (чим довшали хвилини затримки відльоту, тим більше Редька вірила, що зараз у літак вломляться і витягнуть її за шкірку), а споживач зайнявся нетерплячим очікуванням шарових снєків і холодних напоїв із возика блакитноокої стюардеси («Девушка, шо, даже піва нет? Как – за дєньгі?!»)*, Редька вирішила перепакувати гроші з коробки в наплічник (І. Карпа. Піца Гімалаї). У такий спосіб вставлені конструкції не лише виконують роль передавання додаткових повідомлень, що є для них основним призначенням, а й вносять в оповідь елементи діалогізму та поєднують різні ракурси зображення художньої дійсності – насамперед з позиції оповідача і персонажів. Звідси не можна не погодитися з І. Дегтярьовою, яка вважає, що «у синтаксичних побудовах зі вставленими одиницями можливо поєднувати різні суб'єктно-мовленнєві плани.

Вставлені конструкції можуть є засобом діалогічності та поліфонії сучасної прози – вираження думки, голосу, реакції, запитання, відповіді не мовця, а іншого співрозмовника (реального або уявного), автора засобом відокремлення у вставлену конструкцію. У художньому тексті різні форми й способи передачі чужого мовлення тісно переплетені й взаємодіють на рівні синтаксичної структури. Таким чином, вставлені конструкції вбирають у себе пряму мову, не-власне пряму мову, внутрішнє мовлення» [1, с. 158]. При цьому вставлені конструкції є різноструктурними, в межах одного речення часто поєднано і слова, і словосполучення, і речення вставленого типу, напр.: *Але то було найкраще помешкання за все їх спільне життя (цікаво, скільки тижнів воно налічувало в сумі?), бо було добре (біле, сухе) французьке вино, збоченський салат, швейцарський ніж, сільські помідори, буржуйський камамбер, католицький молитовник, плацкарт до Києва, бельгійський шоколад, чернігівсько-львівсько-баварське (Шиво), неаполітанський кекс, львівська кава, Замкова гора, Куль-*

парківська вулиця, сихівські діяхронізми і ще щось, що вони обов'язково мали забути по від'їзді з готелю (І. Карпа. 50 хвилин трави). За таких умов базова синтаксична конструкція – просте або складне речення – «розривається вставленими конструкціями, що його членують, подрібнюють. На нашу думку, тут реалізовано постмодерністський принцип нонсекції (Д. Фоккема [6]), що вказує на хаотичність художнього світу, його членованість, фрагментарність. І за таких умов ХТ також постає фрагментованим, реалізуючи принцип нон-секції.

В іншому випадку вставлена синтаксична конструкція, навпаки, охоплює багатокомпонентну предикативну побудову, є великою за обсягом й утворює цілісний комплекс у межах ХТ, напр.: *(В натягові брижів круг рота мужчины болісно проблмує щось знайоме, як дежавю або сон, якого не можеш згадати вранці, я мусила бачити в тебе такий самий вираз – мигцем, потойбічним коротким подувом по обличчю: пронеслось і нема, привіт од небіжчика, котрий хіба в такий спосіб ще й годен вряди-годи нагадати про себе, і коли придивитися гаразд, а чим же ще, по-твоєму, я тут цілий час так ненаситно й займаюся, то в багатьох обличчях можна спостерегти щось від тебе – щось невловно видозмінене, проте спільне їм усім, ніби кинутий на них плямами посвіт невидимого ліхтарика вихоплює тебе то у випадковому заломі рис, то в повороті голови: от-от воно, майже зійшлося, але знову тільки «майже», і сон невпізнання триває, і помалу-малу кошмарнуватіє, наче я переслідую втікаючого привида...)* (О. Забужко. Музей покинутих секретів). Вважати такі вставлення додатковими щодо основного змісту не можна, тому що їх елімінація з тексту знищила б основний зміст. Такі комплекси, на нашу думку, є конструктивними елементами сучасного ХТ, вони виконують текстотвірну функцію, а автор у такий спосіб змінює статус додаткових повідомлень на основний. Те, що традиційно сприймалося як другорядне, неважливе повідомлення постає як основне, а вставлені конструкції домінують над основним текстом.

Отже, вставлені конструкції не лише виконують роль передавання додаткових повідомлень, що є для них основним призначенням, а й вносять в оповідь елементи діалогізму та поєднують різні ракурси зображення художньої дійсності – насамперед з позиції оповідача і персонажів, що вказує на ризоматичний характер представлення художньої дійсності.

Висновки і перспективи дослідження. Категорія модальності експлікує ставлення суб'єкта мовлення до повідомлення, а, отже, пов'язана з адресантністю. Вона реалізується на синтаксичному рівні – вставленими конструкціями із модальною семантикою. У сучасній прозі вставлені синтаксичні конструкції є перехідними одиницями між реченням і текстом, це речення-тексти, «особливістю яких виступає поліінформативна насиченість і концентрація різногатурних об'єктивних смислів» (А. Загнітко). Використання багатовимірних текстових утворень дає змогу поєднати різні типи оповіді – власне наратив, непряме авторське і персонажне мовлення.

Література

1. Дегтярєва, І. О. (2009). *Стилістичний потенціал української постмодерністської прози* [Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук].
2. Єщенко, Т. А. (2021). *Феномен художнього тексту: комунікативний, семантичний і прагматичний аспекти* (монографія). Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького.
3. Загнітко, А. П. (2007). *Лінгвістика тексту: Теорія і практикум* (наук.-навч. посібник). Юго-Восток.
4. Загнітко, А. П. (2001). *Теоретична граматика української мови: Синтаксис*. ДонНУ.
5. Корольова, В. В. (2016). *Комунікативно-прагматична організація сучасної української драми* (монографія). Ліра.
6. Fokkema, D. W. (1986). The semantic and syntactic organization of postmodernist texts. *Approaching postmodernism*, 81–98.

References

1. Dehtiarova, I. O. (2009). *Stylistic Potential of Ukrainian Postmodern Prose* [Stylistychnyi potentsial ukrainiskoi postmodernistskoi prozy] [Dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk].
2. Yeshchenko, T. A. (2021). *The Phenomenon of Artistic Text: Communicative, Semantic and Pragmatic Aspects* [Fenomen khudozhnoho tekstu: komunikatyvnyi, semantychnyi i prahmatychnyi aspekty] (monohrafiia). Lvivskiy natsionalnyi medychnyi universytet imeni Danyla Halyskoho.
3. Zahnitko, A. P. (2007). *Linguistics of the Text: Theory and Practicum* [Linhvistyka tekstu: Teoriia i praktykum] (nauk.-navch. posibnyk). Yuho-Vostok.
4. Zahnitko, A. P. (2001). *Theoretical Grammar of the Ukrainian Language: Syntax* [Teoretychna hramatyka ukrainiskoi movy: Syntaksys]. DonNU.
5. Korolova, V. V. (2016). *Communicative and Pragmatic Organization of Modern Ukrainian Drama* [Komunikatyvno-prahmatychna orhanizatsiia suchasnoi ukrainiskoi dramy] (monohrafiia). Lira.
6. Fokkema, D. W. (1986). The semantic and syntactic organization of postmodernist texts. *Approaching postmodernism*, 81–98.

Kishchenko A. M.

INSERTED SYNTACTIC CONSTRUCTIONS AS REPRESENTATIVES OF THE CATEGORY OF ADDRESSABILITY IN ARTISTIC DISCOURSE

The article is devoted to the analysis of syntactic means of representation of the communicative position of the addressee in the modern Ukrainian literary text. One of the means of expressing modality is considered – inserted constructions that are markers of author's speech. The category of addressability is defined as a special parameter of artistic text creation. The relationship between the category of addressability and other categories of literary text is characterized. The peculiarities of the use of inserted syntactic constructions by modern Ukrainian writers, first of all, in the functional aspect are analyzed. Different types of narratives in the literary text are presented and the use of syntactic constructions inserted in them is traced.

Key words: *artistic text, addressability category, addressee, syntactic means, inserted constructions.*